

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет

**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.

Ukraine and Belarus

ІСТОРИЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ В ЄВРОПІ
Національні історичні культури та історіографії в Європі

Випуск 6

**ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛІЗМУ
ТА КСЕНОФОБІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

**IDEOLOGIES AND PRACTICES OF NATIONALISM
AND XENOPHOBIA IN EASTERN EUROPE**

Київ - 2019

Історія та історіографія в Європі. К., 2019. Вип.6: Ідеології та практики націоналізму і ксенофобії у Східній Європі. 140 с.

Редактори:	Гуїдо Гаусман (д-р, проф., Регенсбург, ФРН); Сергій Стельмах (д.і.н, проф., Київ, Україна)
Відповідальний секретар	Марина Москальчук (к.філос.н.)
Редакційна Колегія:	Вячеслав Вілков (к.філос.н.); Гуїдо Гаусманн (д-р, проф., Регенсбург, ФРН); Франк Голчевські (д-р, проф., Гамбург, ФРН); Леонід Зашкільняк (д.і.н., проф.); Олег Журба (д.і.н., проф.); Ольга Казакевич (д.і.н., доц.); Андреас Каппелер (д-р, проф., Відень, Австрія); Олег Рафальський (д.і.н., проф.); Сергій Стельмах (д.і.н., проф.)
Верстка і коректура	Сабіна Котова
Засновник	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса редакції	Україна, 01033, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Філософський факультет, тел. +38 044 239 32 81
Фінансова підтримка	 FRIEDRICH NAUMANN FOUNDATION

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 7601 від 22.07.2003 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

Від Редакційної Колегії

From the Editors

- Стельмах Сергій*: Ідеології та практики націоналізму і ксенофобії у Східній Європі 5
Stelmakh Sergiy: Ideologies and practices of nationalism and xenophobia in Eastern Europe

Тема випуску

Release theme

- Малиновська Олена*: Між імміграцією та міграцією: міграційні процеси в Центральній-Східній Європі 11
Malynovska Olena: Between migration and immigration: migration in Central and Eastern Europe
- Нахманович Віталій*: Ксенофобія і толерантність у добу кризи постмодерну... 26
Nakhmanovich Vitaliy: Xenophobia and tolerance during the crisis of postmodern
- Паніотто Володимир*: Динаміка і фактори міжетнічних упереджень в Україні (1994-2018) 34
Paniotto Volodymyr: Dynamics and factors of interethnic prejudices in Ukraine (1994-2018)
- Зісельс Йосиф*: Досвід виховання етноконфесійної толерантності у дитячих та підліткових таборах Конгресу національних громад України 45
Zisels Yosyf: The experience of upbringing ethno-confessional tolerance in children's and adolescent camps of the Congress of the national communities of Ukraine
- Удод Олександр*: Націоналізм та революційний патріотизм на українських землях в міжвоєнний період: історіографічний дискурс та історична політика..... 53
Udod Oleksandr: Nationalism and revolutionary patriotism in the Ukrainian lands in the interwar period: historiographical discourse and historical policy
- Журба Олег*: «Українські» національні проекти довгого ХІХ століття в імперському просторі 61
Zhurba Oleg: «Ukrainian» national projects of the long 19th century in the imperial space
- Антонюк Олексій*: Радянський вплив на державно-церковні відносини у Польщі (1944-1950 рр.)..... 69
Antonjuk Oleksiy: Soviet influence on state-church relations in Poland (1944-1950)
- Мотрук Світлана*: Парадигма Чехословацької державності: концепції та чинники (1914-1918 рр.)..... 78
Motruk Svitlana: The paradigm of Czech statehood: concepts and factors (1914-1918)

<i>Малацай Ірина: Формування національної ідентичності словаків у ХІХ столітті</i>	89
<i>Malatsay Iryna: The formation of the national identity of the slovaks in the 19 th century</i>	
Історіографія	Historiography
<i>Котова Сабіна: Формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918) в сучасній зарубіжній історіографії</i>	97
<i>Kotova Sabina: The formation of “the enemy image” during the First World War (1914-1918) in modern foreign historiography</i>	
<i>Spahn Susanne: How Russia promotes the myth of Russian Crimea. History as a tool of Russian information policy in Germany</i>	109
Огляди, рецензії	Reviews
<i>Москальчук Марина: Компаративний аналіз філософії гуманізму ХХ та ХХІ століть</i>	123
<i>Moskalchuk Maryna: Comparative analysis of philosophy of humanism 20th and 21th century</i>	
<i>Брайлян Єгор: Біженці та мігранти під час Першої світової війни</i>	
<i>Braylyan Egor: Refugees and migrants during the First World War</i>	127
<i>Europe on the move. Refugees in the era of the Great War. / Ed. by P. Gatrell, L. Zhvanko. Manchester: Manchester University Press, 2017. 336 p. (Cultural History of Modern War).</i>	
<i>Стельмах Сергій: Революція 1917 року в «центрі» і «периферії»</i>	134
<i>Stelmakh Sergiy: Revolution of 1917 in the «center» and «periphery»</i>	
<i>Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. 2017. Berlin: Metropol Verlag, 2017. 282 s.</i>	
Наші автори	139

БІЖЕНЦІ І МІГРАНТИ В ЄВРОПІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Europe on the move. Refugees in the era of the Great War. / Ed. by P. Gatrell, L. Zhvanko. Manchester: Manchester University Press, 2017. 336 p. (Cultural History of Modern War).

БРАЙЛЯН Єгор (Київ)

Події Першої світової (Великої) війни посідають важливе місце в сучасних історіографічних студіях. В першу чергу це пов'язано з помітним впливом концептів глобальної історії на дослідження цього періоду минулого людства, нині піддаються критиці усталені хронологічні рамки, а саме 1914 – 1918 рр., акцентується увага на важливості розгляду тих подій в новому контексті (наприклад, вивчення ландшафту та історії повсякдення війни)¹.

Зважаючи на комеморацію сторіччя від тих часів, історики зараз звертають увагу на військові виміри, які раніше перебували на маргінесі, зокрема це стосується й тематики біженців як окремого соціокультурного явища. Вимушене переселення значної кількості населення знайшло своє відображення й в політиці пам'яті європейських народів про війну, вплинуло на процеси державотворення в Східній Європі вже в міжвоєнні часи. Комплексний аналіз процесів переміщення біженців, державницької політики щодо цих питань, контактів (зіткнень) з місцевим населенням, внутрішньої самоорганізації з транснаціональної перспективи не знаходив відповідного висвітлення в світовому історіографічному дискурсі.

Рецензована колективна монографія являє собою збірник статей про різноманітний досвід біженців в Європі під час Першої світової війни. В свою чергу, редактори цього видання, а саме професор П. Гатрелл, дослідник економічної історії з Манчестерського університету та професор Л. Жванко з Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, зуміли залучити провідних фахівців з вивчення проблем вимушеної міграції на різних територіях, починаючи від польських земель і завершуючи Балканами.

Структурно монографія побудована за проблемним принципом і складається з 14 розділів. В передмові один з упорядників видання, П. Гатрелл вказав на важливість дослідження проблеми біженців як вагової складової історії Першої

¹ Storey W. K. *The First World War: A Concise Global History*. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2009. 194 p.; *Australians and the First World War: Local-Global Connections and Contexts*. (Ed. by Ariotti K., Bennett J. E.) L: Palgrave Macmillan, 2017. 254 p.; *Beyond 1917: the United States and the global legacies of the Great War*. (Ed. by Ekbladh D. K., Montoya, B. C., Zeiler T. W.). Oxford: Oxford University Press, 2017. 336 p.; *Landscapes of the First World War*. (Ed. by S. Daly, M. Salvante V. Wilcox). L: Palgrave Macmillan, 2018. 240 p.

світової війни. Для авторів ключовим положенням їхніх студій було розуміння того, що міграційні процеси, викликані війною, не обмежувалися суто 1914 – 1918 рр., а мали свої передумови та причини в Балканських війнах 1912 – 1913 рр., і завершення військових дій не завжди означало зникнення проблем для біженців на території колишньої Російської та Османської імперії. Окрім всього іншого, історик розглядає теми, які ще досліджені недостатньо, зокрема місце і роль державних бюрократичних структур у вирішенні проблеми біженців, їхня чисельність, тогочасна термінологія (біженці, інтерновані, “вимушені мігранти”, цивільне населення), питання ідентичності, які загострилися в Австро-Угорщині, Італії та Франції. П. Гатрелл стверджує, що не варто розглядати біженців, як окремішнє самодостатнє явище, яке мало ідентичні риси на різних територіях. Навпаки, вимушена міграція певної частини якоїсь нації, й створила феномен зростання відчуття національної ідентичності. Питання національної роз’єднаності нації використовувалося політиками в пропаганді, а із завершенням бойових дій біженці постали прихованою та забутою трагедією війни. Як певний висновок до вступної частини, подається теза про значення досвіду вирішення кризи біженців під час Першої світової війни, принаймні на інституційному рівні (маються на увазі не лише державні установи, але й неурядові організації) для подальшого врегулювання проблем гуманітарного спрямування.

Власне, сам розгляд минулого біженців на різних територіях розпочинається в першому розділі Р. Рейселовітц зі Східної Пруссії, де відбувалися основні бойові дії між Росією та Німеччиною у 1914 – 1915 рр. До того ж вищезгаданий регіон важливий через те, що це була чи не єдина німецька територія, яка зазнала значних примусових переміщень населення. Відзначимо наявність картографічного матеріалу, зробленого на фаховому рівні, майже в кожному розділі, що сприяє кращому сприйняттю тексту, коли вказуються певні населені пункти чи географічні назви. Мігранти переїжджали як до інших регіонів Німеччини, так і частина з них була примусово вивезена вглиб Росії. З самого початку питання допомоги біженцям набуло загальнонаціонального значення для Німеччини: було засновано приватні ініціативи, зокрема Асоціацію підтримки Східної Пруссії, Асоціацію патріотичних жінок і т. д. Сприйняття місцевим населенням новоприбулих осіб без житла, роботи та засобів до існування виступало одночасно й випробуванням на єдність нації, розмежувальною лінією між біженцями та не біженцями. Цей фактор залишиться визначальним і в решті випадків.

Про біженців зі Східної Пруссії активно писали в німецькій пресі, на початку 1915 р. навіть було організовано дослідження про їхнє життя на шпальтах видання *East Prussian War Journal*. З 1916 р. розпочалися процеси повернення до рідної землі, щоправда цього разу можна було не розраховувати на державну підтримку в реконструкції зруйнованого житла. Інтерновані в Росії вихідці зі Східної Пруссії зуміли повернутися додому лише у 1919-1921 рр. Цей досвід розселення біженців по всій території Кайзеррайху залишився майже непоміченим у пам’яті про війну, проте вивчення такої тематики важливе для розуміння категорій переселення та розселення населення.

Після німецького контексту війни, К. Ріхтер у другому розділі аналізує події на території Литви та Курляндії 1914 – 1921 рр. Території балтійських провінцій Російської імперії виявилися полем протистояння з німцями, які вважали ці землі ідеальними для власної колонізації. Саме в боротьбі з німцями, а потім і червоними вже після війни балтійські народи зуміють відновити власну державність. На

території сучасних Латвії та Литви депортації населення в роки Першої світової війни призвели до довготермінових змін у соціальній сфері, етнічному складі цих земель. Через воєнні дії та подальше повоєнне врегулювання декілька етнічних груп, зокрема євреї були нелояльними і з точки зору російської еліти, так згодом й політиків новоутворених держав. В цьому розділі фокусується увага на використанні методологічних підходів транснаціональних студій під час дослідження проблеми біженців на теренах Балтії.

Першими сталися примусові депортації німців та євреїв, які проживали на території Курляндії та Литви у 1914 – 1915 рр. На момент вступу німецьких військ у 1915 р. ці землі нагадували демографічну пустку – історик наводить дані, що третина населення Литви та дві третини Курляндії були примусово переселені в інші області Росії. Перші етапи системної репатріації етнічних німців до цих регіонів розпочалися лише влітку 1917 р. Питання повернення німецького населення на територію Ober Ost стало одним з ключових на Брест-Литовських мирних переговорах 1917 – 1918 рр., де основну відповідальність за це було покладено на німецьку окупаційну владу. Акцентується увага на планах німецької адміністрації реалізувати власний імперський проєкт в Курляндії у 1917 р.: стверджувалося, що отримають громадянство лише латвійці, які на той момент мешкали на тій території, даючи змогу посилити етнічний вплив німців. З кінця 1918 р. питання репатріації переходить до відповідно латвійської та литовської сторони. Політика вже нових держав перешкоджала поверненню поляків до Литви, а євреїв та росіян до Латвії, що потім позначилося на етнічному складі цих країн.

На відміну від решти народів Російської імперії, найбільш організованими біженцями, які мали суттєві ознаки внутрішньої самоорганізації були поляки, про що свідчать тези викладені в третьому розділі авторства М. Корсеновського. Поляки склали ліву частку населення Галичини, і тому з приходом російської армії розпочалося масове переселення на територію Наддніпрянщини, європейської частини Росії. До того ж, взяття німецькими військами Варшави в серпні 1915 р. також спричинило процеси примусової міграції. Так само маршрути біженців пролягали через територію білоруських земель. Визначальною ознакою цієї групи біженців було їхнє походження з вищих суспільних верств, а саме буржуазії та інтелігенції.

Поляки трималися відособлено стосовно місцевого населення, навіть польського походження. Біженці намагалися повсякчас підкреслювати власну національну, культурну та соціальну окремішність. Автор розділу зазначає про високий рівень дитячої смертності польських біженців на українських та білоруських землях. Окремо вказуються кількісні показники за різними даними: згідно Комітету Тетяни станом на початок 1917 р. нараховувалося 606 тис. осіб з Королівства Польського, а польські офіційні джерела свідчать про 1,5 млн. осіб із загальної кількості 5 млн. біженців на території Росії.

Повертаючись до тематики Російської імперії та біженців на її території в роки війни, то доля цієї категорії осіб вважається чи не найбільш трагічною, як стверджує І. Белова в четвертому розділі. Її дослідження фокусується на мігрантах, що проживали в Воронежі, Калузі, Курську, Орлі, Рязані та Тулі. Більшість з цих осіб були євреями, українцями та білорусами. Основним джерелом, яке використовувалося в рамках цього дослідження виступили спогади, які були оприлюднені в ЗМІ. Жертвами примусового виселення постала німецька та

єврейська меншини, яких звинувачували в германофільських настроях та прагненні деморалізувати російську армію. На місцях утворювалися комітети на підтримку біженцям, головна відповідальність була покладена на місцеву владу, зокрема на земства.

Авторка розділу зазначає про скоріше позитивне сприйняття біженців місцевим населенням. Події 1917-1918 рр., прихід до влади більшовиків, початок громадянської війни спричинили хаос в питанні репатріації колишніх мігрантів. За нових умов вже не надавалося елементарної матеріальної чи організаційної допомоги, тому процес остаточно повернення на батьківщину затягнувся до середини 1920-х рр.

Логічним продовженням аналізу становища біженців на землях Російської імперії постає український вимір проблеми, який став предметом ґрунтовних наукових студій Л. Жванко. Дослідниця присвятила цій тематиці значний науковий доробок, квінтесенція якого знайшла своє відображення в 5 розділі монографії в співавторстві з О. Нестулею. Українські території винесли на собі основний тягар Першої світової війни і близько 1 млн. біженців перебував на цих землях впродовж 1915 – 1917 рр.

Специфіка українського кейсу полягала в тому, що не існувало чіткої програми дій щодо проблеми біженців, бракувало коштів та якісної інфраструктури. В національному сегменті біженці склали мультикультурне середовище в 20 груп, більшість з яких склали українці, росіяни, білоруси та поляки. Як і в інших землях Російської імперії, мігрантами опікувалися відповідні національні комітети. В найбільш складному психологічному стані перебували діти на жінки, яким було найважче вижити в таких надскладних умовах. Українська революція змінила становище біженців, розпочалася розробка планів з репатріації цієї групи осіб, що продовжилося за часів Гетьманату П. Скоропадського. Як справедливо зазначають в своїх висновках авторки розділу, українські владі та суспільству вдалося показати схильність до соціального захисту біженців, що опинилися на цій території.

Наступними в шостому розділі розглядаються біженці всередині Австро-Угорщини, серед яких левову частку склали євреї. Фактор антисемітизму так чи інакше був присутній на всій території тогочасної воюючої Європи. Задля забезпечення прикордонних територій було вирішено розселити євреїв, русинів, поляків, італійців, словенців у окремих таборах у Цислейтанії. Під час проведення подібної політики австрійська влада керувалася стереотипами про окремі народи, разом з антислов'янськими та антисемітськими настроями.

Описуючи умови в яких проживали біженці, авторка розділу М. Германн вказує на те, що там неможливо було жити, де одній людині відводилося 1,6 кв. м. Також існували істотні проблеми із забезпеченням здорової їжі, зокрема у 1917 р. повністю зникло м'ясо, картопля та борошно з раціону мігрантів. Як і у випадку решти тогочасних європейських біженців, Габсбурги використовували цю категорію населення в економіці “тотальної війни”. На роботи вивозили як за межі бараків, так і в самих таборах можна було працювати, наприклад на взуттєвій фабриці.

Вже в сьомому розділі продовжується тематика єврейського населення в Австро-Угорщині, а саме їхнє становище на території Угорщини. Єврейська спільнота відігравала подвійну роль в військових подіях – в якості солдатів на фронті та біженців всередині імперії. Угорська територія як місце дислокації євреїв під час війни недостатньо мірою цікавила дослідників, проте цей розділ виступає вагомим внеском в історіографію проблеми.

Масове переселення розпочалося у вересні 1914 р. через наступ російської

армії в Галичині. Досвід біженців визначав єврейську ідентичність в роки війни, сприяв залученню громадських організацій для вирішення їхніх побутових питань. Освоєння на новому місці супроводжувалося подальшими труднощами: більшість біженців складали діти, жінки та люди літнього віку. Наголошується на проблемах із отриманням соціальної допомоги, яку в свою чергу отримували євреї в Австрії. Заборонялося працювати на промислових підприємствах біженцям через потенційну етнополітичну напруженість після війни. Незважаючи на те, що багато солдат єврейського походження воювали в складі австро-угорської армії, антисемітизм на побутовому та державному рівнях превалював, що потім відбилося на національній політиці в повоєнній Угорщині.

Від Австро-Угорщини дослідницький фокус переходить до італійського кейсу у 8 розділі. Італія, яка спочатку входила до Троїстого союзу, на початку 1915 р. у патріотичному піднесенні вступила в Першу світову війну на боці Антанти. Рим планував відвоювати землі, населені італійцями, які знаходилися під австрійською владою. Саме італійський контекст біженства важливий в тому, що були вимушені мігранти як внутрішні, так і зовнішні. 600 тис. італійців стали біженцями через бойові дії, 900 тис. проживали на території Трентіно, Трієсту та Літорале, і вже на 1918 р. ту частину населення, яка була примусово переселена вглиб Італійського Королівства складала 90 тис. осіб, а 120 тис. перебували в таборах для евакуйованих та військовополонених Австрії, чеських земель.

У доповідях чиновників вказувалося, що загалом ставлення місцевого населення до біженців сприятливе, за виключенням хіба що погоди та звикання до іншої культури. Після поразки у битві під Капоретто 1917 р. нова хвиля біженців з північно-східної Італії призвела до антагонізму в суспільстві, де венеціанців відверто вказувалося, що вони проавстрійських поглядів. Натомість вказується на відмінному ставленні до вихідців з Трентіно, яких не було розміщено в концентраційних таборах, їм надавалася соціальна допомога. Різноманітний досвід біженців не сприяв подальшій консолідації італійської нації.

Достатньо мультифакторною, як з точки зору географії, так і сприйняття, виглядає історія бельгійських біженців, які опинилися у Франції, Великій Британії та Нідерландах, що подається в 9 розділі. Територія Бельгії із самого початку боїв на Західному фронті Першої світової війни, що призвело до масової руйнації та чисельних жертв, чого тільки вартує бомбардування Льежа. Вже на кінець 1914 р. значна кількість населення покинула Бельгію: 125 тис. до Нідерландах, 200 тис. – Великої Британії, 150 тис. – Франції. Опинившись у трьох різних країнах, бельгійці разом з тим відчували привітне ставлення до них як жертв німецького варварства та героїзму в боротьбі з ворогом одночасно. На початковому етапі рівень втручання держави в поточні справи біженців виявився незначним, адже тоді більше допомагали громадські організації та суспільство загалом. Лише з початку 1915 р. ця тенденція змінюється, як зазначає М. Амара. Як і у випадку з іншими біженцями того часу, бельгійці складали левову частку іноземних робітників на британських промислових підприємствах, роблячи тим самим значний вклад у військову економіку. Щоправда менше етнополітичних проблем виникало у Франції з вихідцями з Бельгії, чим у Великій Британії. Аналогічні відмінності спостерігалися й в питанні репатріації: якщо французька влада не охоче ставилася до повернення робочої сили з виснаженої країною війни, то британські політики виступали за якомога завершення цих процесів. У висновках до свого дослідження автор розділу висловлює тезу про те,

щ спогоди про біженців часів Другої світової посіли більш важливе місце в політиці пам'яті, ніж період 1914-1918 рр., і лише в сучасних умовах ця тематика знаходить своє відображення в історичних дослідженнях.

Після аналізу історії бельгійських біженців настає черга Франції, як держави, що найбільше постраждала від бойових дій на Західному фронті Першої світової війни. Основною концептуальною проблемою, яку намагається вирішити автор 10 розділу А. Давделл, виступає роль інституту громадянства в вирішенні питань французьких біженців всередині країни. Під час дислокації мігрантів на нових території, ці люди намагалися гуртуватися разом навколо залізничних станцій. Біженцям вдалося успішно створити представницькі комітети, які представляли їхні інтереси, інституції, що створювалися за принципом походження переміщених осіб, а не їхнім нинішнім місцем проживання. Окрім цього вказується також на активну роль місцевої влади в цих питаннях. Загалом не існувало проблем з вирішення проблеми безробіття: наводяться дані, що станом на січень 1916 р. лише 60 тис. біженців не мали місця роботи. Також стверджується, що незважаючи на домінантне бачення в історіографії централізаторської політики французької держави в другій половині XIX ст., локальна ідентичність продовжувала відігравати важливу роль в політичній самоідентифікації.

Завершальні розділи книги присвячені балканській та близькосхідній тематиці. В 11 розділі розповідається про трагічні події евакуації сербської армії та її виходу до албанського узбережжя ("Албанська Голгофа"). Відмічається, що традиційно балканські виміри Першої світової маргіналізуються істориками на противагу Західному чи Східному фронту. Тогочасні бойові дії та евакуація війська у 1915-1916 рр. показали кризу взаємовідносин між владою та суспільством, коли люди, жертвуючи власним життям, зневірилися в можливості політиків змінити ситуацію на краще.

Відхід війська чисельністю 300 тис. особового складу, розпочав свій тернистий шлях на початку листопада 1915 р. з Косова, символічного місця для сербської нації і тривав декілька місяців, супроводжуючись втратою техніки та солдат. По дорозі спостерігалися випадки мародерства в албанських селах, справи, які прагнули взяти під свій контроль, проте це їм не вдалося. Перед територією Албанії залишки сербських військ перетнули Чорногорію, де також спостерігалася апатія з боку місцевого населення щодо проблем армії, що розкладалася. Зрештою 140 тис. сербських солдат вдалося дістатися адриатичного узбережжя. Наслідком подальшої евакуації солдат, офіцерства, політикуму та дипломатичному корпусу стала поява сербської меншини у Франції, на території Північної Африки. Опинившись в новому середовищі, сербам вдалося заявити про себе, і єдиним позитивним моментом у "Албанській Голгофі" залишається утвердження довготривалих відносин із Францією та здобуття освіти там сербською елітою.

Ще більш складною виглядає ситуація в Болгарії в 12 розділі Н. Вукова, так як саме ця країна була в епіцентрі Балканських воєн 1912-1913 рр., що загострили етнополітичні відносини на Балканах. Болгарія намагалася постати лідером в регіоні, проте в цьому їй заважали її сусіди, зокрема Османська імперія, Сербія та Румунія. Непрості відносини склалися з Османською імперією, так як на болгарській території проживала чисельна національна меншина турків, яка страждала у випадку військових дій. До речі хронологічні рамки дослідження в цьому розділі не обмежуються суто періодом Першої світової війни, а охоплюють також і кінець XIX

– початок ХХ ст. та повоєнні роки. Питання біженців було одним з ключових для внутрішньої політики та дипломатичної діяльності Болгарської держави, адже саме воно призвело до залучення Софії на бік Центральних держав в Першій світовій війні. До наступних висновків приходять історик, завершуючи розділ: Болгарія перебувала на перетині численних людських переселень, які мають тривалу історію, саме Балканські війни та Нейїський мирний договір спричинили масовий приплив біженців на болгарську територію, міжнародне співтовариство було не методом вирішення проблеми біженців, а ці проблеми виникли через політику інших держав.

Схожі проблемні моменти виникли й в Греції у 1913-1922 р., про що комплексно розповідається в 13 розділі колективної монографії. Так само достатньо непростими склалися грецько-османські/турецькі відносини. Е. Сальваноу розглядає питання біженців у контексті формування національної ідентичності на Балканах, а не як кризу, спричинену військовими подіями. До того ж, кожна держава в цьому регіоні прагнула позбутися національних меншин та розбудувати державність з гомогенним складом населення. Біженці грецького походження, які були в Болгарії та Османській імперії формувалися новий зміст поняття національності.

Завершується книга розділом про перипетії повсякдення балканських мусульман в рамках проблеми біженців у 1912-1934 рр. В цій частині книги розповідається про ініціативи османського, а згодом й турецького урядів щодо переселення мусульманського населення на їхню територію. Тогочасні події корелюються з посиленням ідей паносманізму часів младотурків та пантюркізму Ататюрка, геноцидом вірмен у Османській імперії під час Першої світової війни. Розпад Порту та втрата колишніх територій спричинили травматичне сприйняття подій Балканських воєн 1912-1913 рр., які й спричинили кризу біженців, що прямували на схід.

Таким чином, нове переосмислення проблеми біженців на теренах Європи у роки Першої світової війни знайшло своє відбиття на шпальтах колективного видання. Запропоновані підходи з вивчення примусово переміщених осіб, що включають в себе історію повсякдення та транснаціональну історію сприятимуть появі майбутніх студій в цій галузі.